

ЕКАТЕРИНА ДИКОВА

Институт за балканистика с център по тракология – БАН

✉ ekaterindik@gmail.com

ЛУДО VS. LUDO:

КЪМ ЕТИМОЛОГИЯТА НА КОРЕНА ЛУД-

Статията представя нов поглед към етимологията на славянския корен луд-. Изследвана е възможността произходът му да е свързан с латинския корен lud-. Обръща се внимание и на факта, че за него няма писмени свидетелства преди XIV век, което навежда на мисълта, че е по-скоро заемка, отколкото изконно славянски. Макар и редки, славянските деривати от луд- са по-често без гръцки съответствия в средновековните ни писмени паметници (т.е. откриват се в маргинални бележки), което може да се сметне за белег на това, че, от една страна, отделните им употреби като славянски съответствия на гръц. ἀλόβοια и μωρός са по-скоро случайни и обвързани с контекста, а от друга, са били живи в езика. Не на последно място, наличието на малки различия в семантиката в отделните славянски езици би могло да означава различни пътища на възприемане: единият от тях е бил към западнославянските езици и словенски, друг – към балканските славянски, а трети – към източната група (най-вероятно индиректно, само по книжовен път, тъй като в тези езици значението е най-тясно и най-малко свързано с латинския корен). Коренът луд- става най-продуктивен в балканските славянски езици, където придобива и положителни конотации.

Ключови думи: етимология, езикови контакти, семантика, лексикография, средновековни преводни текстове

Ekaterina Dikova

Institute of Balkan Studies with Center for Tracology – BAS

✉ ekaterindik@gmail.com

ЛУДО VS. LUDO: TOWARDS THE ETYMOLOGY OF THE ROOT ЛУД-

The article proposes a new perspective towards the etymology of the Slavic root lud-. A possibility is examined that its origin is related to the Latin root lud-. In addition, attention is drawn to the fact that there is no written evidence for its use before the 14th century which makes it probable that it is rather a loanword than an originally Slavic one. Even though rare, Slavic words deriving from lud- are more often without Greek correspondence in the monuments (i.e. found in marginal notes) which may well be considered, on

Статията е написана в рамките на съвместен проект на Института за балканистика с център по тракология (Българска академия на науките) и Института за югоизточноевропейски изследвания (Румънска академия) – „Етнически и културни взаимоотношения в Югоизточна Европа, отразени в езиците и литературите от региона“.

the one hand, as a sign that their single use as Slavic correspondences of ἀπόνοια and μωρός are rather occasional and related to context and, on the other, as a sign that they were alive in the language. Last but not least, the slight differences in its semantics in the different groups of Slavic languages could mean different paths of its adoption: one of them led to the Western Slavic group and Slovenian, another one – to the Balkan Slavic languages and a third one – to the Eastern group (most probably indirect, only by means of texts, as its meaning is the narrowest one and the less related to the corresponding Latin root). The root lud- became most productive in the Balkan Slavonic languages where it has accumulated also positive connotations.

Keywords: etymology, language contacts, semantics, lexicography, translation

Приетата в науката етимология на луд не е напълно убедителна. Българският етимологичен речник ([2]: 486) се съгласява с мнението на Покорни ([47]: 684) за обвързаността на думата с и.е. корен *leud-, чието общо значение е ‘снишаване, свиване пред някого’ (макар у Скок същият и.е. корен да се схваща със значение ‘преструвам се, мамя’ ([49]: 326)). Като сродни, освен лексеми с такава семантика, се посочват и лит. корен *liūd-*, означаващ ‘тъгуване’, гот. *liūt-* ‘лицемерие, лъжа’ и кимр. дума *lluded* ‘умора’ (срв. и [50] 3: 151). При това този заключителен дял на речниковата статия е в рязко семантично несъответствие с всички приведени по-рано в нея примери от българския книжовен език и българските диалекти, в които покрай ‘безумие’ се застъпва повече семантиката ‘буйност, игривост, живост, веселост’. Срв. напр. цитираните там луд *горняк* ‘буен западен вятър’, луда *неделя* ‘седмицата от Сирница до Тодоровден’, лудетина ‘немирник, палавник’, лудея ‘буйствам, върша немирства; страстно желая’, лудория ‘буйна шега’, Луда Камчия. Тази семантика е ясна за всеки носител на българския език и, разбира се, се потвърждава и в други речници, напр. у Геров ([4]: 22–23) и у Илчев ([13]: 241), които добавят оттенъци на енергичност и палавост, както и неразумност и незрялост.

Стефан Младенов ([19]: 279–280) е по-убедителен в етимологизирането на корена, защото привежда примери от всички славянски езици, не акцентира върху думите с по-особена семантика (за ‘снижаване’) и намеква за произход от и.е. *lou- (срв. лутам). Фасмер пък ([29]: 528) подчертава значението ‘глупав, оглупяване’.

Семантиката ‘игривост, живост, веселост’ имат и думи с идентично звучащ корен, само че в друг език, не приведен в етимологичните статии, посветени на луд-. Имам предвид латинския корен *lud-*. Срв. напр. *ludus* ‘игра, забава, спорт’, *ludo* ‘играя, забавлявам (се), веселя (се); танцувам; присмивам се’, *ludibrium* ‘игра, играчка; (предмет на) присмех’, *ludibundus* ‘играещ си, забавляващ се, весел, безгрижен’, *ludicer* ‘забавен; свързан със сцената или спорта’, *ludio* ‘сценичен изпълнител (танцор, актьор)’ ([3]: 385; [44]: 152–153, [39]: 1047–1049). Съответни-

те лексеми показват развитие и на вторичното значение ‘театралност, зрелищност’ и ‘шега, присмех, подигравка’, а *ludus*, освен ‘игра, забава, състезание’ значи и ‘училище, особено начално’. Коренът е жив и продуктивен в съвременните европейски езици, срв. напр. най-популярните производни *прелюдия*, *илюзия*, *алюзия*, наложили се и в нашия език¹.

Идеята за етимологична връзка между славянския² и латинския корен *-lud-* не е напълно нова. Преди малко повече от век Франсис Уд ([52]: 209), изследвайки етимологията на *ludus*, привежда като паралел славянски думи (цсл., рус., бълг. и чеш.). За жалост авторът отделя само четири реда на проблема, а в славистиката идеята му не е популярна, макар и да не е отхвърлена³. Преди Уд има още един поддръжник на етимологичната връзка между славянския и латинския корен, макар и не толкова категоричен. Пресявайки реалистичните от неубедителните примери за замяна на *d* с *l* в латински, В. Й. Петър е склонен да допусне връзка на *ludus* със старобългарски („asl.“), чешки и полски думи в разглеждания тук семантичен ред ([45]: 142).⁴

Проследяването на историята на думата в българския език вероятно би помогнало в решаването на въпроса дали връзката на *луд-* с *lud-* е случайна междуезикова омонимия или е действително етимологична. Изследването е затруднено от факта, че думата не е сред най-често срещаните в средновековните ни паметници, поради което не е отразена и във всеки речник. Лексеми с корен *луд-*, поне според лексикографските наръчници, са засвидетелствани само в два наши средновековни паметника.

Българският етимологичен речник посочва единствена употреба на старобългарското прилагателно *лудъ* ‘буен сприхав’ у Йоан Екзарх без повече данни за конкретен паметник и контекст ([2]: 486). Сведението за тази ранна поява засега остава недоказано⁵. В същата статия се обявява и наличието на *лудостъ* в Манасиевата хроника без подробности за нейното значение ([2]: 487)⁶. Ст. Младенов ([19]: 279) само

¹ Някои от дериватите с представки в латински: *alludo*, *colludo*, *eludo*.

² В тази статия ме занимава само коренът означаващ най-общо ‘невменяемост’. Думи като *луда* в значение ‘наметка, връхна дреха’ и в значение ‘блясък’ – са извън обекта на изследване тук.

³ Срв. Трубачев ([28]: 169). Има обаче известна реакция в латинистичната етимологична мисъл срещу тази статия на Уд. Феликс Хартман определя етимологията като доста невероятна ([40]: 252–253).

⁴ Сърдечно благодаря на Мери-Алън Джонсън (Хилендарска изследователска библиотека, Охайски университет, САЩ), която ми изпрати материалите на Петър и Хартман, иначе недостъпни за мен.

⁵ Таня Илиева, специалист в терминологичната лексика на Йоан Екзарх (вж. [12]), бе така добра да направи справка за мен и потвърди, че думи от корен *луд-* не се откриват в индексите на Р. Айцетмолер към изданията на Шестоднев и Богословие, за което сърдечно ѝ благодаря ([33] и [48]).

⁶ Благодарение на словоуказателя на Йоан Богдан към първото издание на славянския превод може да се установи нейното гръцко съответствие и контекста, в който е

посочва стб. лудъ, без да цитира извори. Фасмер ([29]: 528) цитира „др.-русск., цслав. лудъ мѡρός“, отново без конкретизации. Трубачов ([28]: 167) дава „цслав. лоудити desipere (Mikl.)“ и „цслав. лоудость ж.р. stultitia (Mikl.)“ отново без конкретизация – само посочва своя източник: речника на Миклошич. Единствен И. И. Срезневски е по-изчерпателен в цитирането както на изворите, в които се появяват думите с търсения корен, така и на техния непосредствен контекст: лудость ‘глупост’ в Никоновите Пандекти⁷, лудъ ‘глулав’ в „Ю. Дам. диал. пер. Ю. Екз. (В)“⁸ и в Тълковно Евангелие от XVI в. ([24] 1989: 50).

Може да се обобщи, че сред посочените в цитираните справочници употреби тези в текстове преди XIV в. нямат документална подкрепа. Извърших проверка за наличие на думи от корен луд- и в 15 словоуказателя към издания на средновековни текстове, чиито резултати представям по-долу. В 12 речника не бяха открити данни за употреба на такива думи⁹.

В Хрониката на Константин Манасий, според съвместното българо-руско издание на среднобългарския текст, въпросната словоформа е лудости ([31]: 173), което превежда ἀπονοίας ([27]: 364). За удобство тук давам паралелно съответния текст в оригинал и превод според цитираните издания:

<p>“Ὅς ρίζας τρέφων πονηρὰς ἀρχῆθεν ἐν καρδίᾳ τῆς δυσσεβοῦς αἰρέσεως ἢ μᾶλλον ἀπονοίας τῶν διδασκόντων ἐν Χριστῷ θέλησιν μίαν λέγειν</p>	<p>Иже кореніе хранѧ въ ср(ъ)д’ци лѣкавое означала злоч(ъ)стивыѣ ереси, паче же лудости оучащійхъ о Х(ри)с(т)ѣ вола единѣ г(лаго)лати</p>
--	---

употребена ([36]).

⁷ Срезневски е ползвал няколко преписа на Пандектите (с. 31), но тук вероятно цитира препис не по-ранен от XIV в., защото изрично е отбелязал „2-й пер.“, а той е от края на XIII – началото на XIV в. и има и по-късна редакция пак от XIV в. (срв. [22]: 317).

⁸ Никъде у И. И. Срезневски в източниците не фигурира „Ю. Дам. диал. пер. Ю. Екз. (В)“. Според нарѣчниците Йоан Екзарх превежда само 48 глави от цялото съчинение „Извор на знанието“ на Йоан Дамаскин и този превод се нарича С в славистиката, още „Богословие“/„Небеса“, чието последно критическо издание е от Садник ([48]). Най-вероятно става дума за Ю. Екз. Бог. (В), т.е. данни от този превод, извлечени от речника на Востоков (с. 23). Така че, отново, няма документални записи по-ранни от XIV в.

⁹ Не открих търсените думи в речниците към изданията на следните средновековни славянски преводи: Супрасълски сборник ([42]), Хомилията на Епифаний за слизането в ада ([9]), Книга на дванадесетте пророци с тълкования ([8]), Книга Йов ([30]), Хрониката на Георги Синкел ([27]), Синайския евхологий ([21]), Пчела ([23]), Закхеевия превод на Триодните синаксари ([25]), Словата на авва Доротей ([6]), Книгата на пророк Йезекиил ([11]), Илина книга ([15]), Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски ([10]).

В превода от XIV в. на Йоан-Дамаскиновата „Диалектика“, издаден с паралелен гръцки текст от Вайер, в главата за различията *λοῦδ᾽* е контекстуален антоним на *μουδρῆ* и съответства на грц. *μωρός*. При това, съответното разночетене е „*νὴμ(οῦδ᾽)ρῆ*“ ([51]: 62–63).

ὁ μὲν φρόνιμος, ὁ δὲ μωρός	ЈЕДИНЬ ЧЛѢКЪ МОУДРЬ, ДРОУГЫИ ЖЕ ЛОУДЬ
----------------------------	---------------------------------------

В цитираните лексикографски наръчници липсват още няколко употреби, все от XIV в., които откриваме благодарение на словоуказателите към съвременни издания на преводни паметници. Така в Корпуса на Дионисий Ареопагит в превод на стареца Исаия е засвидетелствана форма *λοῦδοστι*, която обаче няма гръцко съответствие, защото е използвана само в маргиналните бележки на преводача: „по *λοῦχῆσῃ* *νὴδ᾽* *βῆσῃ* *λ* не по *ἢ* *λοῦδοστι* *νὴδ᾽* *βῆσῃ*“ ([38]: 620) и „по истинном *ρᾶ* *λοῦμῃ* *λ* не по *λοῦδοστι*“ (Ibid 622). От контекста може да се изведе значение, което е антонимично на ‘разумност’ и има определено негативно конотации. Производни от същия корен са засвидетелствани и в друг паметник от XIV в., в схолия от преводача без гръцко съответствие към превода на *Слово срещу латините* на Варлаам Калабрийски: „многаци в(ε)ще бывають *лоуди* *члѣци* *лоудѣх*’ же *члѣкѣ* и *лоудо* *ѡвѣщаниѣ* *ἢ* *ε*же *ρῆσι* *στοῦδῆνο*“ ([41]: 293). Тук семантиката не е така прозрачна, но думата е включена в етимологична фигура.

Ако тръгнем по друг път – да проследим по какъв начин са преведени двете гръцки думи, на които съответстват производни от *λοῦδ-*, т.е. *μωρός* и *ἀπόνοια* по паметниците – ще се натъкнем на следното. Според гръцко-славянския конкорданс към най-древните евангелски преписи *μωρός* е преведено като *боѹи* в Мт 5:22, 7:26, 23: 17–19, 25: 2–5 ([17]: 158–168). В Хрониката на Георги Амартол *ἀπόνοια* се предава с *безоумиѣ*, *грѣхъ*, *изоумѣниѣ*, *недомышление*, *неразоумиѣ* (30: 29), а *μωρός* – с *боѹи*, *боуѣвъ* ([31]: 126, където *μωρία* се дава като *оуродръствиѣ*). В корпуса на Дионисий Ареопагит *μωρός* също е преведено като *боѹи* (петкратно), а *μωρία* – като *боуѣство* (трикратно) и *боуѣсть* (двукратно) ([38]: 1746). Същият е преводът – на *μωρός* като *боѹи* – и в Ефремовската кормчая, ([18]: 444), Евангелието, Апостола, Псалтира и Триода ([1]: 315). В общи линии е така и в Изборника от 1076 г. – корелативите на *μωρός* са *безоумьнъ*, *безоумьныи*, *боголишивыи*, *боѹи*, *оуродивыи* ([20]: 274). По-особено стои *веспоболѣниѣ* и *възношениѣ* за *ἀπόνοια* в Словата на авва Доротея ([6]: 482), където за *μωρός* е посочен превод *безоумьнъ*, *несъмыслънъ*. В източнославянски преписи от XII–XIII в. на Служебните минеи за декември *ἀπόνοια* също съответства на *безоумиѣ* ([37]: 256), както е и в Пролога за септември-февруари ([15]: 551). В превода на Юдейската война на Йосиф Флавий *ἀπόνοια* е предадена чрез *безбожие*, *бѣсовство*, *отъчание*, *превѣтство*, *шатание* ([23]: 512–513). От този бегъл преглед можем да заключим, че използването на думи с

корен луд- като съответствия на *ἀπόνοια* и *μωρός* е по-скоро случайно и контекстно мотивирано; т.е. не може със сигурност да се изведе значението им само по гръцките съответствия.

Дали преглед на семантиката в различни славянски езици би допринесъл за разкриването на още данни, свързани с интересувания ни корен? Луд- с основно значение ‘невменяем’ е в активния лексикален фонд само на балканските славянски езици, а коренът е изключително продуктивен¹⁰. Развиват се множество значения, включително метафорични, наблюдава се развитие и на позитивни конотативни значения¹¹.

В руски луд е остаряла дума със значение ‘глупав’, а в западнославянските езици доминира семантиката ‘измамност’. В сръбски и хърватски покрай основното са регистрирани и значенията ‘глупак; шут’ за същ. лудак ([26]: 243), ‘свиреп’ за прилагателното луд ([32]: 315), ‘влюбен съм в, силно се интересувам от; правя глупости’ за лудовати и ‘правя се на тъп’ за лудити се ([34]: 743), а за лудост се дава също ‘безрасъдство’ ([26]: 243) и ‘незрялост’ ([32]: 315). В словенски loda е ‘игра’ ([28]: 166), а louditi ‘примамвам, правя на глупак’ ([29]: 528), макар основното значение на корена да е свързано с измамност и прелъстяване ([35]: 155), както е в западнославянските езици. Бернекер привежда най-много примери с този корен от чеш. – lud ‘глупак, смешник’, luditi ‘мамя, излъгвам’, ludar ‘шут’, ob-luda ‘привидение’, стч. Luznost ‘прелест’ – и пол. ludzić ‘мамя, заблуждавам’, ob-luda ‘лицемерие, притворство’, u-luda ‘съблазън, илюзия’, ob-ludny ‘лицемерен’ ([34]: 743–744).

Направеният преглед не дава основание със сигурност да се твърди, че славянският корен луд- е свързан по произход с латинския корен lud-, и това предположение остава само хипотеза. Но се налагат и следните обобщения.

Преди всичко, не можем да бъдем уверени, че думата е била налична в най-ранния период от книжовния ни език, тъй като няма засвидетелствани писмени употреби преди XIV в. Това всъщност е довод думата да се схваща по-скоро като заемка, отколкото като изконна славянска.

Използването на думите с корен луд- за превод на *ἀπόνοια* и *μωρός* е по-скоро случайно и контекстуално мотивирано; т.е. не може със сигурност да се съди за значението на тази семема по гръцките съответ-

¹⁰ За което свидетелстват и развитието на значенията, и многобройните производни от корена луд- в български, сръбски, хърватски (за последните срв. напр. [28]: 166–169; [26]: 243; [32]: 315). Най-подробен обзор на наставките, съчетаващи се с корена луд-, дава Скок ([49]: 326). Пак там вж. и за някои съставни производни от същия корен.

¹¹ Срв. напр. жаргонното „jako dobar, odličan, vrstan“ като трето значение на lud у Анич ([32]: 315).

ствия. Събраните сведения обаче дават основание да твърдим, че към XIV в. *лоудъ* е синоним на *боуи* и антоним на *моудръ*.

Би следвало да се отчете фактът, че коренът *луд-* носи семантика ‘игривост, буйност’ в южнославянските езици, докато в западнославянските (и словенски – вж. [35]: 155) преобладава значението ‘измамност’ – и двете семи са налични в латинския корен. В руски *луд* остава преди всичко ‘глупак’ – изолирано и остаряло значение, стоящо най-близо до употребите в преводите от XIV в. на Манасиевата Хроника и „Догматиката“ на св. Йоан Дамаскин, което може да е свидетелство за книжовно навлизане на лексемата.

Дали тези особености говорят за различни пътища на проникване? Ако приемем, че думата действително е заемка от латински, би трябвало да се запитаме и дали е проникнала чрез балканския латински (в който случай, може би, би продължила живота си и в съвременния румънски¹²), или пък е навлязла по-късно – с кръстоносните походи или някои културни взаимодействия.

Освен това, дори *луд-* да не е заемка от латински, е по-адекватно да се свърже с и.е. корен **leid-* ‘играя’ (с който се свързва и латинският корен *lud-*) отколкото с и.е. корен **leud-* ‘снишавам се’.

Не на последно място това проучване показва, че натрупаните през годините издания на извори и речници към тях не само осигуряват за етимолозите конкретни изворови данни, но и предпоставки за преосмисляне на утвърдени мнения за произхода на някои думи. И работата в тази насока трябва да продължи.

Литература

- [1] Аргировски, М. *Речник на грчко-црковнословенски лексички паралели*. Редактор Мито Аргировски. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2003.
- [2] *Български етимологичен речник*. Т. 3: *крес – минго*. София: БАН, 1986.
- [3] Войнов, М., А. Милев. *Латинско-български речник*. 2. прераб., доп. изд. София: „Наука и изкуство“, 1971.
- [4] Геров, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. [Т. 3] *Л–О*. София: „Български писател“, 1977.
- [5] Дворецки, И. *Древнегреческо-русский словарь*. Ред. Сергей Соболевский. Т. 1–2. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958. [<https://drive.google.com/file/d/0B-Cupk0rGFrmVndxdVh0MHVIMk0/view>]
- [6] Димитров, К. *Речник-индекс на Словата на Авва Доротея (по ръкопис 1054 от сбирката на М. П. Погодин)*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010.

¹² В румънски думата съществува като остаряла и диалектна. В лексикографски наръчници се посочва значение ‘простодушен, неопитен; прост, тъп’ и произход от старославянски. Но съвременният носител на езика я схваща със значение на ‘шантаж по игрив начин’ (лична комуникация със Себастиан Бонис, родом от гр. Орадея).

- [7] Димитров, К. *Ава Доротей. Слова. Среднобългарски превод. Гръцко-български словоуказател*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2013.
- [8] Златанова, Р. *Книга на дванадесетте пророци с тълкования*. София: АИ „Марин Дринов“, 1998 (= *Старобългарският превод на Стария Завет*, т. 1.).
- [9] Иванова-Мирчева, Д., Ж. Икономова. *Хомилията на Епифаний за слизането в ада*. София: БАН, 1975.
- [10] Илиев И. *Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарски превод*. София: Военно издателство, 2017.
- [11] Илиева, Т. *Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил*. Под общата редакция на Светлина Николова, отговорен редактор: Татяна Мострова. (= *Старобългарският превод на Стария завет*, т. 3). София: Кирило-Методиевски научен център – БАН, 2013.
- [12] Илиева, Т. *Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на “De fide orthodoxa”*. София: Печатница „Славейков“, 2013.
- [13] Илчев, С., А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: БАН, 1974.
- [14] Истрин, В. *Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*. Т. 3. *Греческо-славянский и славянско-греческий словари*. Ленинград: Акад. Типография, 1930.
- [15] Криско, В. и др. *Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь-февраль*. Т. 2. *Указатели. Исследования*. Издание подготовили В.Б. Крысько, Л.В. Прокопенко, В. Желязкова, И.М. Ладыженский, А.М. Пентковский, Москва: «Азбуковник», 2011.
- [16] Криско, В. и др. *Ильина книга (XI в.). Исследования. Указатели*. Подготовили В.Б. Крысько, И.М. Ладыженский, Т.И. Межиковская. Под редакции В.Б. Крысько. Москва: ИК «Азбуковник», 2015.
- [17] Люсен, И. *Греческо-старославянский конкорданс к древнейшим спискам славянского перевода евангелий (=Acta Universitatis Upsalensis. Studia Slavica Upsalensia 36)*. Upsala: Norstedts Tryckeri, 1995.
- [18] Максимович, К. *Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*. Составил Кирилл А. Максимович. Научный редактор Людвиг Бургманн. (= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 27). Frankfurt am Mein: Löwenklau-Gesellschaft e.V, 2010.
- [19] Младенов, С. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: „Христо Г. Данов“, 1941.
- [20] Мушинская, М. и др. *Изборник 1076 года*. Второе издание, переработанное и дополненное. Т. II. Издание подготовили М. С. Мушинская, Е. А. Мишина, В. С. Голышенко. Москва: «Индрик», 2009.
- [21] Пенкова, П. *Речник-индекс на Синайския евхологий*. София: АИ „Марин Дринов“, 2008.
- [22] Петканова-Тотева, Д. *Старобългарска литература: Енциклопедичен речник*. София: „Петър Берон“, 1992.

- [23] Пичхадзе, А., И. Макеева. *Пчела. Древнерусский перевод*. Москва: «Рукописные памятники Древней Руси», 2008.
- [24] Срезневский, И. *Материал для словаря древнерусского языка*. Репринтное издание. Т. 2: Л–О. Москва: «Книга», 1989.
- [25] Тасева, Л. *Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 54)*. Freiburg i. Br.: Weiher, 2010.
- [26] Толстой, И. *Сербскохорватско-русский словарь*. Издание третье, исправленное и дополненное. Москва: Советская энциклопедия, 1970.
- [27] Тотоманова, А.-М. *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. Издание и коментар*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.
- [28] Трубачев, О. *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*. Выпуск 16 (**lokadlo—lъživъsь*). О.Н. Трубачев, ред. Москва: «Наука», 1988. [<http://etymolog.ruslang.ru/doc/essja16.pdf>]
- [29] Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. II. (Е–Муж). Москва: «Прогресс», 1967.
- [30] Христова-Шомова, И. *Книга Йов с тълкувания в славянски превод (по Владиславовия препис от 1456 г., ръкопис № 4/14 от сбирката на Рилския манастир)*. София: „Анубис“, 2007.
- [31] *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*. Введение Д.С. Лихачева; исследования И.С. Дуйчева и М.А. Салминой; подгот. текстов М.А. Салминой. София: БАН, 1988.
- [32] Anić, V. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Liber, 1991.
- [33] Aitzetmüller, R. *Wortstellenverzeichniss*. In: *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*. VII. Graz, 1975.
- [34] Berneker, E. *Slavisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter's, 1908. [<https://www.osmikon.de/metaopac/search?oclcno=162773793&View=ostdok>]
- [35] Bezlaj, F. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Druga knjiga. K–O. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1982.
- [36] Bogdan, I. *Cronica lui Constantin Manasses. Traducere mediobulgară. Text și glosar*. București: Socec & Co, 1922.
- [37] Christians, D. *Wörterbuch zum Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember. Slavisch-griechisch-deutsch nach ostslavischen Handschriften des 12. und 13. Jahrhunderts mit einem Glossar griechisch-slavisch*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2001.
- [38] *Das Corpus des Dionysios Areopagites in der slavischen Übersetzung von Starec Isaija (14. Jahrhundert)*. Band 4.1-3. *Indices*. Hrsg. Sabine Fahl, Jutta Harney, Dieter Fahl. Unter Mitarbeit von I. Christov, G. Sturm, K. Schaper. Freiburg i. Br.: Weiher, 2012.
- [39] Glare, P. G. W., ed. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford etc.: Oxford Univ. Press, 2007.
- [40] Hartmann, F. *Italische Sprachen und lateinische Grammatik*. // *Glotta* 9, 1918, pp. 236–264.
- [41] Kakridis, Y., L. Taseva. *Gegen die Lateiner. Traktate von Gregorios Palamas und Barlaam von Kalabrien in kirchenslavischer Übersetzung*. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris Vol. LXIII. Freiburg i. Br.: Weiher, 2014.

- [42] Meyer, K. *Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis*. Glückstadt und Hamburg: J. J. Augustin, 1935.
- [43] Miklosich, F. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1886. [<https://archive.org/stream/etymologischesw00mikluoft#page/n181>]
- [44] Morwood, J. *The Oxford Latin Minidictionary*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1997.
- [45] Petr, V. J. Über den Wechsel der Laute d und l im Lateinischen. In: *Beiträge zur Kunder der indogermanischen Sprachen* 25. pp. 127–158.
- [46] PG 127: *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. Ed. J.-P. Migne. *Tomus CXXVII: Nicephorus Bryennius, Constantinus Manasses, Patriarch Nicholas III of Constantinople, Luce VII Abbot of Grottaferrata, Nicon monk in Raithu, Anastasius Archbishop of Caesarea, Nicetas Serronius, Jacobus monk in Coccinobaphi, Philippus Solitarius, Job the monk, Petrus Chrysolanus Mediolanensis Archiepiscopus, Irene Augusta, Emperor Nicephoros III Botaneiates, Nicetas of Side*. Paris, 1864. [https://books.google.bg/books?id=dI0yAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=bg&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true]
- [47] Pokorny, J. *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Bern: A. Francke, 1959. [= <https://academiaprisca.org/indoeuropean.html>]
- [48] Sadnik, L. *Des Hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Uebersetzung des Exarchen Joannes*. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis zusammengestellt von Rudolf Aizetmüller. (= *Monumenta linguae slavicae*, 4). Freiburg i. Br.: Weiher, 1983.
- [49] Skok, P. *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga Ili Srpskoga Jezika = Dictionnaire étymologique de la langue croate ou serbe*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971.
- [50] Trautmann, R. *Baltisch-slavisches Wörterbuch*. Göttingen: Bandenhoed & Ruprecht, 1923.
- [51] Weiher, E. *Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung* (= *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes* 8). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969.
- [52] Wood, F. Some Latin Etymologies. // *Classical Philology*, vol. 11, January – October, 1916, 208–211. [<https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/358808>]

